

Dones del PSUC en temps de guerra (1936-1939) ¹

CÈLIA CAÑELLAS I ROSA TORAN

<https://orcid.org/0000-0003-1005-4654>

<https://orcid.org/0000-0002-6289-8480>

RESUM

La voluntat de guanyar la guerra impulsà el PSUC a valorar el paper de les dones en tasques d'ajut al front i de propaganda per a la resistència, a més de requerir la seva incorporació a llocs de treball abans masculins. Les reivindicacions de les militants i l'autocrítica dels dirigents per la seva manca de reconeixement facilitaren una progressiva assumpció de responsabilitats al partit i a les joventuts i una visibilització en actes de propaganda, malgrat les reticències dels propis camarades per la seva manca de preparació i el temor a la seva competència en els llocs de treball.

Paraules clau: Diari *Treball*; PSUC; Militància Femenina; Activisme; Emancipació; Milícies; Treball a la Rereguarda; Unió de dones; Antifeixisme.

MUJERES DEL PSUC EN TIEMPOS DE GUERRA (1936-1939)

RESUMEN

La voluntad de ganar la guerra impulsó el PSUC a valorar el papel de las mujeres en tareas de ayuda en la frente y de propaganda para la resistencia, además de re-

¹ Aquest article té com a font principal el diari *Treball*, òrgan d'expressió del PSUC, complementada amb la documentació conservada a l'ANC procedent de Salamanca, de caràcter heterogeni i limitat segons M. Hispano i A. Mayayo: «Dels papers de Salamanca, de la infància del PSUC (1936-1939)», *L'Avenç*, 425 (2016), pp. 44-51. Ni els meritoris *treballs* de J. L. Martín Ramos, ni els de Josep Puigsech, han parat gaire esment a l'aportació femenina al PSUC durant la guerra, mentre l'estudi de Soledad Bengochea: *Les dones del PSUC*. Els Arbres de Farenheit, Barcelona, 2013, s'ha centrat més en els anys de clandestinitat anti-franquista, tendència d'altres recerques com apunta David Ginard a «La investigación histórica sobre el PCE: desde sus inicios a la normalización historiográfica» a M. Bueno, J. R. Hinojosa, C. García (coords.), *Historia del PCE : I Congreso, 1920-1977*, Fundación de Investigaciones Marxistas, Madrid, 2007, pp.19-48. Els pioners estudis de Mary Nash que van introduir el tema han tingut poca continuïtat com esmenta A. Martínez: «Mujeres y guerra civil; un balance historiográfico», *Studia Historica. Historia contemporanea*, 32, (2014), pp. 333-343.

Data de recepció: 01/05/2020

Data d'acceptació: 31/08/2020

querir su incorporación a puestos de trabajo antes masculinos. Las reivindicaciones de las militantes y la autocrítica de los dirigentes por su falta de reconocimiento facilitaron una progresiva asunción de responsabilidades en el partido y en las juventudes y una visibilización en actos de propaganda, a pesar de las reticencias de los propios camaradas por su falta de preparación y el temor a su competencia en los lugares de trabajo.

Palabras clave: Diari *Treball*; PSUC; Militancia Femenina; Activismo; Emancipación, Milicias; Trabajo en la Retaguardia; Unió de Dones; Antifascismo

WOMEN OF THE PSUC IN WARTIMES (1936-1939)

ABSTRACT

The will to win the war propels the PSUC to value the role of women in their tasks of helping the war front and doing propaganda for the resistance, this also implied their incorporation to work in positions previously restricted to men. Claims from the militants as well as self-criticism from the leaders, due to their lack of recognition, facilitated a progressive assumption of responsibilities at the party and youth levels besides visibility in propaganda events; nevertheless their own comrades were reluctant given their lack of preparation and the fear of them being competent in the jobs.

Key words: *Treball* Newspaper; PSUC; Female Militancy; Activism, Emancipation; Militias; Work in the Rear-guard, Women's Union, Antifascism

§

«La dignitat de sexe, la valorització de la dona considerada amb igualtat de drets i deures amb el seu company l'obliguen per a la seva reivindicació a posar-se al costat dels partits polítics i dels sindicats per a portar-hi la seva col·laboració espontània, ferma i sincera d'ésser útil a la societat i a l'antifeixisme».²

Aquestes paraules de la mestra reusenca Hilda Agostini adreçades a «les dones lliures de prejudicis que volguessin posar a prova les seves facultats d'adaptació a la nova societat», són un aclaridor punt de partida per copsar el nou paper que desitjaven assumir les dones militants del PSUC durant la guerra d'Espanya, camí que, no obstant, transità enmig de facilitats o obstacles des del seu mateix partit.

Els principals quadres de les formacions marxistes que s'integraren a la nova formació eren homes, i fins i tot la Secció femenina del primer Comitè Central del PSUC tingué a Artur Cussó al càrrec del seu secretariat,³ situació similar en les responsabilitats dels radis; de fet, no va ser fins ben avançada la guerra que molts d'aquests nuclis d'organització territorial tingueren seccions femenines.⁴

² H. Agostini: «Actuació de la dona», *Treball* 88, 31-10-1936, pp. 8.

³ *Treball* 4, 24-7-1936, pp. 4 i 6, 28-7-1936, pp. 2.

⁴ *Treball* 492, 15-2-1938, pp. 6.

I. DE L'HEROISME AL FRONT A L'ABNEGACIÓ A LA REREGUARDA

«Ajudar als familiars dels companys caiguts en la lluita, ajudar-los moralment amb aquelles paraules que sols vosaltres, amb aquella espiritualitat femenina podeu trobar per consolar els dolors morals de la humanitat que sofreix, portar-los auxiliis materials, ajudar-los econòmicament, portant-los queviures i tot allò que pugui fer-los falta».⁵

Amb aquestes paraules Artur Cussó advocava a la formació de les Milícies femenines del PSUC, crida radiofònica que s'avenia amb la menysvaloració de la dona com a subjecte en la lluita revolucionària, pròpia de l'internacionalisme comunista⁶ i que contrastava obertament amb la participació en les jornades de juliol del 36 de força dones, algunes d'elles militants destacades procedents del Partit Comunista Català (PCC), com Caritat Mercader, Lena Imbert o Marina Ginestà o de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU), com Soledad Real.

En efecte, davant l'amenaça que el pronunciament militar feixista suposava per a les seves llibertats, les dones més polititzades, tal com ho havien fet l'octubre de 1934, sortiren al carrer, amb les armes, curant ferits o facilitant aigua i queviures als combatents, primera empenta que gairebé d'immediat canvià d'escenari en incorporar-se als fronts de guerra com a milicianes. A tall d'exemple, al costat d'altres milicianes que no han sortit de l'anonimat, esdevingueren llegenda algunes combatents, com Lina Ódena que des de Madrid passà al front andalús, Caritat Mercader la qual, junt a Àfrica de las Heras i les brigadistes Fanny Schoonheydt i Felicia Browne, marxaren cap l'Aragó integrades a la columna Del Barrio, on també actuaren Natividad Yarza i Lena Imbert.

Era clar que les dones no es volien quedar al marge del moviment revolucionari, conscients de l'estreta relació entre les llibertats democràtiques assolides en els anys republicans i els seus drets «ja que si el feixisme triomfés, totes les conquestes femenines anirien per terra»; així, quan el partit obrí la convocatòria per organitzar les Milícies Femenines antifeixistes, es plantejaren aquesta doble opció: «Les que tinguin fusell a les Milícies; les que no en tinguin, que valen tant com les altres, a treballar a l'organització femenina».⁷

El desordre, la improvisació i l'enrolament espontani des de gairebé totes les organitzacions del Front Popular va permetre la presència de dones com a combatents, i durant l'estiu de 1936 les imatges d'infermeres i milicianes amb fusell que presidien la Secció femenina del diari *Treball*, encetada el 9 d'agost, reflectien quin era el paper aleshores assignat a les dones: «Totes les dones, sense excepció, han contribuït, totes s'han organitzat, totes han volgut aportar en aquesta guerra sagnant d'Espanya el seu gra d'arena..., per això s'han allistat a les milícies, per això han agafat un fusell i han anat al front a lluitar

⁵ *Treball* 8, 30-7-1936, pp. 6.

⁶ M. Nash: *Mujer y movimiento obrero en España*, Fontamara, Barcelona, 1981, M. Yusta: «Genero y antifascismo en España», *Anuario IEHS*, 28, (2013), pp. 227-247. «La construcción de una cultura política femenina desde el antifascismo (1934-1950)» a A. Aguado, T. M. Ortega (coords), *Feminismos y antifeminismos: culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, PUUV, Valencia, 2011, pp. 253-282. E. Barranquero: «Ángeles o demonios: representaciones, discursos y militancia de las mujeres comunistas», *Arenal*, 19, (2012), pp. 75-102. C. Cabrero: «El PCE y las mujeres, La actitud del partido respecto la militancia femenina durante el primer franquismo» a M. Bueno, J. R. Hinojosa, C. García García, o.c. pp. 427-439.

⁷ *Treball* 7, 29-7-1936, pp. 11; 8, 30-7-1936, pp. 7. Eloïna (Malasecheveria): «Les dones no podem estar al marge del moviment revolucionari. Dones de Catalunya, escolteu!».

i a exposar-se al costat dels seus germans perquè han comprès que la vida manca de valor quan s'ha de subjectar als dissenys de quatre magnats inhumans». ⁸ Així, s'afavorí la configuració del símbol de la miliciana, model femení transgressor amb gran impacte propagandístic a la premsa nacional i internacional. ⁹

En aquest context, les dones del partit optaren per organitzar unitats armades exclusivament femenines i, des d'inicis d'agost, coetàniament a la formació de la columna Karl Marx, es començaren a enquadrar voluntàries a les Milícies Femenines Antifeixistes del PSUC, sota la direcció d'Eloïna Malasechevarria i Carme Julià, i amb Gavina Viana com a responsable de la secció de guerra. ¹⁰ La crida a la mobilització promoguda per sectors de la militància femenina tingué ressò, doncs, com apunta Gonzalo Berger, del total de dones inscrites a les Milícies de Catalunya un 26 % pertanyien al partit. ¹¹ Fuselleres, proveïdores, artillers, tramviàries, camioneres, xoferes i personal d'aviació, portalliteres i infermeres, instructores militars i de tir; serveis de rentat, cosit i planxat, correspondència, assistència social, política i premsa, propaganda sindical, i finances foren funcions assignades dins de l'organització efímera de les milícies femenines. ¹² Després de rebre instrucció militar preparatòria, dues unitats foren destinades al front d'Aragó i a Mallorca sota comandament masculí, i el primer batalló amb dones de Sabadell i de Mataró, entre d'altres, actuà en la fallida reconquesta de Mallorca des del dia 16 d'agost, tot i els reforços rebuts comandats per Gavina Viana el 27 del mateix mes. Finalment les seves integrants foren reembarcades cap a València la nit del 3 de setembre, des d'on arribaren a Barcelona, per marxar poc després, cap al front d'Aragó, incorporades a les columnes Rosa Luxemburg i 19 de Juliol.

La majoria de dones que nodriren els primers batallons operatius al front eren noies de les JSUC, tot i que existiren excepcions com Natividad Yarza, que tenia 63 anys en incorporar-s'hi. Eren joves, empeses per la trajectòria familiar o l'aventura, que s'enrolaren al caliu de l'entusiasme revolucionari, en entreveure com les esquerdes en la societat tradicional els obrien les portes a importants canvis de rol, tal com expressava en una entrevista Gavina Viana, en reconèixer que les dones, despreses de les cadenes que les oprimien i inutilitzaven, es trobaven amb una llibertat d'acció il·limitada. ¹³ Però la transcendència social d'aquesta mobilització no va modificar substancialment el concepte de les funcions socials de la dona en el si de partit, com ho palesa el diari *Treball*, on el tema de l'emancipació femenina quedà reclòs, en general, al marc del model soviètic, el qual ofería perspectives d'una legislació igualitària en drets i respectuosa amb les seves necessitats específiques (assistència a la maternitat, guarderies i menjadors).

La perspectiva d'una confrontació armada llarga abocà el partit a prioritzar l'organització de grups de rereguarda que fessin partícips de la lluita antifeixista a dones no enquadrades anteriorment, amb tasques de solidaritat i de suport al front més avinents amb les seves funcions tradicionals: festivals, confecció de peces de vestir, recollida de diners per a les famílies dels

⁸ L. Viola: «Fermesa i endavant!», *Treball* 17, 9-8-1936, pp. 5.

⁹ M. Nash: «La miliciana: otra opción de combatividad femenina antifascista» a DDAA, *Las mujeres y la Guerra Civil. III Jornadas de estudios monográficos. Salamanca, octubre 1989*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1991, pp. 97-108. M. Nash: *Rojas: las mujeres republicanas en la guerra civil*, Taurus, Barcelona, 1999, pp. 159-162. A. Martínez Rus: *Milicianas. Mujeres republicanas combatientes*, Libros de la Catarata, Madrid, 2018.

¹⁰ Altres col·laboradores foren Maria Ricart, Elvira Serret, Rosa Miralles, Maria Antonia Álvarez, Coloma Espinosa, i Crespo de Puigrós.

¹¹ G. Berger: *Les milícies antifeixistes de Catalunya, Voluntaris per la llibertat*, Eumo, Vic, 2018.

¹² *Treball* 15, 7-8-1936, pp. 4; 18, 11-8-1936, pp. 5. G. Viana, «La col·laboració de la dona en la lluita contra el feixisme. El Batalló femení de Catalunya», *Treball*, 23, 16-8-1936, pp. 6.

¹³ J. Manyanet, «Com es formaren, com actuen i com s'organitzen les Milícies femenines del PSUC», *Treball* 41, 6-9-1936, pp. 9.

combatents, etc.¹⁴ Des d'aleshores decaigueren a *Treball* els comentaris èpics sobre les milicianes, a excepció de les informacions sobre les líders comunistes ferides al front d'Aragó i especialment sobre la mort a Andalusia de la mitificada Lina Ódena, el nom de la qual es donà a un batalló i a una escola de militants, a banda d'evocar la seva significació en els aniversaris de la seva mort. I fou en aquest nou context, que Carme Julià fou nomenada secretària d'Organització Femenina des de mitjans d'agost, càrrec ratificat el mes de febrer de 1937, i que va acabar amb la paradoxal situació de que fos ocupat per un home.¹⁵

Calia eficàcia militar, impossible d'assolir amb l'exclusiu voluntarisme de les milícies, tal com va manifestar Victor Colomer el mes d'octubre: «*La guerra és una cosa seriosa. Prou de jugar a soldats!*»,¹⁶ i en paral·lel amb les primeres formulacions cara a l'estructuració de l'Exèrcit Popular, les consignes passaren a ser de resistència. Al diari *Treball*, l'efímer apartat de *Dones al front* fou substituït per imatges de dones cosint o teixint des de la rereguarda, especialment quan es començaren a notar els primers freds.¹⁷

Tot i que algunes restaren als fronts, com Lena Imbert, els combats esdevingueren l'espai de l'heroisme masculí, mentre que a la dona se li reservava un paper propi a la rereguarda. Mercè Rodoreda, de l'Agrupació d'Escriptors Catalans (UGT), en un text radiat parlava de les milicianes com «*un símbol de totes les llibertats*», per passar a considerar, poc temps després, que, malgrat l'esperit d'aventura de les «*Maripepes i Rosites i Fannys*», qui havia d'encoratjar als homes en la lluita eren «*les dones abnegades que a la rereguarda treballen per a ells i formen l'exèrcit de la seguretat*», i les hi atorgava una tasca específica en la revolució «*la d'estar disposada a enfrontar totes les eventualitats i a vèncer-les...*», tot reconeixent que «*aquest és, també, un gran heroisme... silenciós i constant... obscur, però admirable*». ¹⁸ Heroisme femení que fou posat diàriament a prova per poder subsistir sense la presència dels homes a casa, per salvar les dificultats per mantenir l'alimentació per a la família i, més endavant, per fer front al terror suscitat pels bombardejos.

2. L'ACTIVISME FEMENÍ A LA REREGUARDA . ENTUSIASME I DIFICULTATS

Elvira Serret, responsable de Política i premsa a les milícies femenines del PSUC, resumia les diverses opcions que tenien les dones per contribuir a la victòria militar contra els facciosos. Posava especial èmfasi en els *treballs* de cura i en els tallers per proveir de roba als soldats mobilitzats, tasques que es podien fer des de casa o des del lloc de *treball* un cop acabada la jornada laboral, sota la coordinació dels radis territorials o de fàbrica:

«*Tenim dones que han caigut al camp de batalla, destrossat el cos jovenívol i xamós per la metralla facciosa; n'hi ha d'altres que s'han erigit en mares bones i comprensives dels infants que els avatars de la guerra han confiat a llur custòdia i guarda; d'altres són als hospitals fent companyia als ferits, alegrant amb la seva joventut i optimisme les hores d'obligada immobilitat...*»

¹⁴ Comitè Local de les JSU, «A totes les dones»; Adelina Valls, «La dona catalana vol ser útil als milicians que lluiten al front», *Treball* 25, 19-8-1936, pp. 6; Lena Imbert, «La dona catalana pot ésser útil als milicians que lluiten al front», *Treball* 27, 21-8-1936, pp. 5; Josefina Albesa, «Les activitats femenines en els moments actuals», *Treball* 35, 30-8-1936, pp. 7.

¹⁵ «La nostra camarada Carme Julià s'adreça, per mitjà de la ràdio, a les dones de Catalunya», *Treball* 45, 11-9-1936, pp. 5.

¹⁶ *Treball* 64, 3-10-1936, pp. 7.

¹⁷ *Treball* 49, 16-9-1936, pp. 8; 52, 19-9-1936, pp. 8; 54, 22-9-1936, pp. 2 i 8; 55, 23-9-1936; 57, 25-9-1936, pp. 9; 61, 30-9-1936, pp. 1.

¹⁸ «La dona i la revolució». *Treball* 81, 23-10-1936, pp. 4.

... Ara bé: no totes les nostres dones treballen al carrer ni enmig de les aclamacions públiques; n'hi ha unes que, com les formigues menudes de la rondalla, s'ha preocupat des de la modèstia de la seva llar que als soldats de la llibertat no els manquin abrigitalls de cap mena... La Catalunya femenina està en peu de guerra a la llar, al carrer, al front.»¹⁹

Per al PSUC, aquesta Catalunya femenina en peu de guerra havia de construir-se en base a l'afiliació en cèl·lules de base territorial de dones de diversos estrats socials fins aleshores no organitzades, amb apel·lacions al futur dels fills.²⁰ Des del convenciment que el fred i la humitat podien ser més perillosos que la metralla, el teixit de jerseis i la confecció de roba d'abric per als soldats esdevingueren tasques habituals de les dones simpatitzants en els locals dels radis, a més de les trameses de cartes, roba, material, premsa i llibres al front, l'apadrinament de soldats i la cura dels seus fills en llars d'infants; activitats que no exclouïen la formació de Comitès antifeixistes i la preparació per a l'ús de les armes, en cas necessari.²¹

Aquestes dinàmiques afavoriren l'augment de l'afiliació, però no incidiren en la formació ideològica de les futures militants, necessària per dotar de directrius els cercles de solidaritat antifeixista que anaven configurant-se en barris i comarques, com reconegué la Conferència de Secretariats dels Radis de Barcelona.²² A la pràctica, la manca de preparació política de les noves afiliades i les reticències dels propis camarades masculins en dificultaren la ubicació en càrrecs de responsabilitat.

En contrast, la secció femenina de les JSUC, a més de fer activitats de suport al front, similars a les dones de més edat a casals dels barris barcelonins i als pobles, potencià la instrucció militar i la formació política amb cursos i debats sobre marxisme, tret distintiu que fa entenedor que líders juvenils com Teresa Pàmies assolissin aviat càrrecs de responsabilitat al partit. La situació afavoria el protagonisme públic de les dones, amb noies repartint *Treball* pels carrers o desfilant amb la brusa blava i corbata vermella, l'uniforme de les JSUC, en la commemoració de l'anyversari del 6 d'octubre de 1934,²³ o assistint a l'arribada del vaixell Zirianin, salpat d'Odessa carregat d'aliments.²⁴

La prioritat donada a l'abastiment al front i a l'auxili a Madrid en el repartiment de queviures, unida a la deficient distribució des dels Comitès, feren que, malgrat l'ajuda soviètica, les dificultats de proveïments s'aguditzessin. Una realitat de penúries que foren l'esca de mobilitzacions populars femenines als mercats a Barcelona, en resposta a les cues, la manca dels productes i els preus generats per l'especulació i el mercat negre.²⁵ Les protestes esclataren a finals de novembre del 1936 i es prolongaren fins al començament de l'any següent, amb un caràcter dubtosament espontani, ateses les consignes «*menos Comités y más pan*», «*que gobierne un gobierno, el de la Generalitat*»,²⁶ en clara sintonia amb les directrius del PSUC tal com denunciaren

¹⁹ Elvira Serret, «Les nostres dones no volen que els defensors de la Llibertat passin fred», *Treball* 47, 13-9-1936, pp.7. A tall d'exemple, el taller de confecció del radi I a càrrec de Pura Gonzalez van fer 142 caçadores, 10 dotzenes de camises, 400 pantalons, 489 sueters, 390 parells de mitjons, 282 parells de guants i 17 tendes de campanya per al front d'Ossa, «El taller de les dones antifeixistes de la Barceloneta», *Treball* 108, 24-11-36, pp.2.

²⁰ Neus Vaquer. Per la secretaria femenina del Radi XII. «A tu, dona», *Treball*, 87, 30-10-1936, pp. 7.

²¹ Comitè Local del PSU: «A les dones de Catalunya. Organitzem els grups de reraguarda!», *Treball* 46, 12-9-1936, pp. 5.

²² *Treball*, 54, 22-9-1936, pp. 7.

²³ *Treball* 67, 7-10-1936, pp. 9.

²⁴ Cròniques d'Irene Falcon, corresponsal a Moscou: *Treball* 54, 22-9-1936, pp. 1; 61, 30-9-1936, pp. 14; *Treball* 74, 5-10-1936, pp. 1; 78, 20-10-1936, pp. 2 i 3.

²⁵ *Treball* 122, 10-12-1936, pp. 6; 214, 27-3-1937, pp.2; 230, 15-4-1937, pp.4; 234, 16-4-1937, pp.1, 4 i 6; i *La Vanguardia* 29-11-1936, pp. 1 i 6-1-1937, pp. 1.

²⁶ *La Vanguardia* 27-12-1936, pp. 2.

la CNT i el POUM, formacions que feien responsables dels aldarulls als sectors femenins del partit o de les joventuts, amb l'objectiu de blasmar la gestió anarquista de la Conselleria de Proveïments.

L'arribada de l'ajuda soviètica beneficià la imatge del PSUC, autoproclamat adherit a la III Internacional des de la seva fundació²⁷ i amb relacions més estretes amb la URSS a partir de l'establiment del consolat rus a Barcelona, fins al punt que el creixement de la militància hi estigué en relació directa. Ben segur que la població agraïa a Rússia la treva en l'aïllament en què el comitè de No Intervenció havia deixat la causa republicana, i ho va exterioritzar també amb la rebuda, el mateix mes d'octubre del 1936, dels primers brigadistes afiliats a la Internacional Comunista, a banda de que des del partit s'estimulà any rere any la participació en la commemoració dels aniversaris de la Revolució d'octubre.

L'enfortiment del partit el feu reclamar presència a les institucions per assumir la seva vocació de govern i des de setembre del 1936 el PSUC estigué al front de dues conselleries (Serveis Públics i *Treball* i Obres Públiques) a l'executiu de la Generalitat, format per majories d'ERC i representació de la CNT i del POUM i presidit per Tarradellas, el qual intentà recuperar el control de la rereguarda. Des d'octubre la reorganització dels ajuntaments per afeblir el poder dels Comitès locals atribuï conselleries als partits i formacions afins al Front Popular i facilità l'accés als consistoris a militants del partit, entre ells algunes dones, la majoria de les quals assumiren responsabilitats en àrees vinculades a l'atenció als infants com l'ensenyament, la sanitat o l'assistència social, però també a cultura. Fou el cas de Maria Domènech i Rosa Pujol a Banyoles, Vicenta Agustín a Cornellà del Llobregat; Isabel Bueno, Angelina Compte i Àngela Moñino a Girona, Aurèlia Pijoan a Lleida, Amelia Junoy i Carme Ribas a Mataró, Josepa Navarro al Prat de Llobregat, Teresa Palau a Reus, Maria Noguera i Neus Pérez a Sant Feliu del Llobregat, Maria Tarrida a Sant Joan Despi i Joana Matia, a Alpens.²⁸

El PSUC, com partit de govern, començà a gaudir de la confiança d'Ernö Gerö, delegat enviat a Catalunya per la Internacional, tot i la seva reticència a la convivència amb el POUM en l'executiu, en el context de les purgues del trotskisme a la URSS; situació transmutada amb la reorganització del govern el 15 de desembre que situà Rafael Vidiella a Justícia i Dret en substitució d'Andreu Nin, i Joan Comorera a Proveïments desplaçant el representant de la CNT, Josep Juan Domènech. Però el sindicat anarquista posà traves a la proposta del PSUC de centralitzar les compres i la distribució d'aliments, i tot i els esforços per apaivagar el problema alimentari des de Proveïments, en mans del PSUC amb diferents titularitats en els següents governs, l'escassetat i l'alça de preus seguí essent un problema al llarg de tota la guerra. Crua realitat que derivà en noves manifestacions de dones a Barcelona, davant les quals, aleshores, foren les comunistes les que atribuïren les accions a provocadors còmplices del feixisme.²⁹

²⁷ El partit no va ser acceptat a la Komintern fins el febrer de 1938, arran del viatge del seu secretari general Joan Comorera a la URSS, i no en va ser membre oficial fins el 24 de juny de 1939. Josep Puigsech: *Nosaltres, els comunistes catalans: el PSUC i la Internacional Comunista durant la Guerra Civil*, Eumo, Vic, 2001.

²⁸ C. Cañellas: «La presència femenina als consells municipals al Baix Llobregat entre 1934 i 1939. El símptoma d'un fenomen?» a C. Borderías (ed.): *Les dones i la història al Baix Llobregat II*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, pp. 88-94. C. Cañellas, R. Toran: «Participació femenina als Consells Municipals a Catalunya 1934-1939» a M. Nash, S. Tavera (coords), *Las mujeres y las guerras: El papel de las mujeres en las guerras de la Edad Antigua a la Contemporánea*, Icaria, Barcelona, 2003, pp. 426-440. *Pioneres del municipalisme feminista: 1934-1939*, Fundació Josep Irla, Barcelona, 2019.

²⁹ D. Brugalada: «A les noies de Catalunya», *Juliol* 56, 2-10-37. Per la manipulació política del malestar de les dones, M. Romero Samper: «Pan y paz. Mujeres y Komintern en el Madrid del «No pasaran»», *Torre de los Lujanes: Boletín de la Real Sociedad Matritense de Amigos del País*, 69, Madrid, 2013, pp. 183-219.

A les dificultats específiques de la rereguarda catalana, encara calia afegir la solidaritat que reclamava l'ajut al Madrid assetjat, convertit en paradigma de la resistència republicana, amb més recursos militars per deturar els facciosos i materials i aliments per a la població civil. Des del partit es demanava generositat a les dones per animar els homes de la família a marxar al front i abnegació per adaptar-se a les dificultats d'alimentació, agreujades pel sosteniment dels refugiats arribats de la capital i d'Andalusia després de la presa de Màlaga a inicis de febrer de 1937.

3. EL PAPER DE LES DONES EN L'ESTRATÈGIA POLÍTICA DEL PSUC

Entre els dies 2 i 4 del mes de febrer de 1937, amb una escenografia pròpia de les trobades comunistes i amb salutacions inicials a Stalin, pare del proletariat mundial, i a Dimitrov, cap de la Internacional Comunista, se celebrà el primer plenari del Comitè Central ampliat en el qual les intervencions se centraren en les necessitats militars, especialment plantejades per José del Barrio, representant de la Divisió Carles Marx.

El secretari general Joan Comorera, des de la premissa que la guerra era una faceta més de l'enfrontament internacional entre feixisme i democràcies que amenaçava també la URSS, incidí en el caràcter de la lluita per una república democràtica parlamentària, en la qual assolissin poder tan els *treballadors* industrials com la petita burgesia i la pagesia, refusant l'objectiu de la dictadura del proletariat, amb denúncies als trotskistes, enemics de la URSS, que feien preveure la posterior persecució del POUM.

Però, de forma significativa, Comorera també desgranà aquestes frases: «*La nostra guerra contra el feixisme es una guerra d'independència nacional. Totes les dones han de participar-hi, les que no siguin faccioses, que aquestes son una ínfima minoria. Les dones per contribuir a la lluita eficaçment, han de crear un ampli moviment i no quedar-se isolades en petits moviments de partit o de secta. Aliança Nacional de les dones de Catalunya i de tota Espanya per ajudar els homes a aixafar el feixisme*». ³⁰ Paraules amb les que reconegué per primera vegada i públicament la importància de la mobilització femenina, acompanyades d'una severa autocrítica per la inoperància de l'aparell per assolir-la, a l'ensem que atribuïa la seva escassa participació en la vida política als llasts religiosos i culturals. I per tal de vincular-les a la unitat antifeixista llençà la proposta de crear una Aliança Nacional femenina, un ampli moviment per «*ajudar els homes a derrotar el feixisme*», amb activitats diverses com les que constituïen el dia a dia de les seccions femenines dels radis, a més de la formació especialitzada per als treballs productius (indústria de guerra) i de serveis (guarderies, hospitals), i fins i tot per al maneig d'armes i la defensa antiaèria. Saludada afectuosament per l'organització femenina del PSUC, Dolores Ibárruri, a partir de la consigna «*els homes al front i les dones al treball*», reclamà generositat femenina per acceptar la mobilització dels homes en l'exèrcit popular regular «*encara que hi hagi damisel·les que es molestïn perquè nosaltres exigim això*». ³¹

³⁰ «Per l'organització de la victòria: Unitat, abnegació i disciplina. Les dones de Catalunya han de crear l'Aliança Nacional i organitzar llur contribució a la guerra contra el feixisme», *Treball* 170, 4-2-1937, pp. 1.

³¹ «El discurs de «Pasionaria», *Treball* 169, 3-2-1937, pp. 4.

Per tal d'assolir la victòria el partit reclamava la creació d'organitzacions unitàries en el camí de formar un nou Front Popular Antifeixista que anés més enllà de la coalició electoral del 1936, amb l'objectiu de defensar les institucions republicanes com a salvaguarda dels avenços socials assolits amb la guerra; front del qual n'havia de quedar exclòs el POUM, acusat de trotskista i de connivència amb el feixisme.

No faltaven motius per incentivar les dones a una major presència pública. Els atacs aeris dels aliats facciosos impulsaren els col·lectius femenins a sortir al carrer, i el sepeli dels morts per les bombes llençades des del creuer italià Eugenio di Savoia, el 13 de febrer de 1937, va esdevenir una nodrida manifestació de dol que travessà la ciutat. Cinc dies després, grups de dones es congregaren per anar de la plaça Catalunya a la Generalitat, on les Dones antifeixistes i la Secretaria femenina del Comitè Central reclamaren les lleves obligatòries i s'oferiren a formar-se per a la substitució dels mobilitzats. La intenció d'acabar la mobilització davant els consolats de França i Anglaterra per protestar per la no intervenció que els feia còmplices dels atacs no es consumà, per requeriment del propi govern català.³²

Tampoc faltà la seva presència als actes organitzats pel Comitè Pro Exèrcit Ppular, en el marc de la propaganda promoguda des del Comissariat de Propaganda de la Generalitat, com la concentració a la plaça Catalunya del dia 25 de febrer de 1937 dins la Setmana de la Guerra, que precedí la celebració del Dia Internacional de la Dona, culminat amb un acte de solidaritat amb Madrid.³³

L'ambient era propici a la celebració de la Primera Conferència de dones del PSUC dels dies 13 i 14 de març de 1937. Iniciada amb homenatges a les heroïnes de 1934, Dolores Ibarruri i Aida Lafuente, a Astúries, i Lina Ódena, a Barcelona, tenia com objectiu donar veu i visibilitat a les dones, tot i que el discurs inaugural fou pronunciat per Pere Ardiaca i que altres tres homes, Antoni Sesé, Víctor Colomer i Rafael Vidiella, compartiren la mesa presidencial amb Caritat Mercader, Carme Julià, Teresa Pàmies, Carme Martínez, Teresa Utrilla i Carmen Montillas. Els cants de la Internacional i Els Segadors s'intercalaren amb les intervencions de dones de diferents sectors que posaren èmfasi en el greu problema de les subsistències, la necessitat de denunciar els especuladors i de mantenir la moral a les cues de mercats i botigues, mentre que les conclusions refermaren la línia marcada en el Comitè central ampliat, amb la proposta de crear una Aliança Nacional de dones antifeixistes.³⁴ Una fita significativa va ser la constitució el mes d'abril de la Comissió femenina del Comitè Central, amb Eloïna Malasechevarria, com a responsable, junt a Caritat Mercader, Maria Ricart, Dolors Piera, Gavina Viana, Díaz i Teresa Pàmies,³⁵ amb la missió de definir i divulgar l'imprescindible paper de les dones en la guerra.

Un altre pas endavant en l'afirmació política del PSUC va ser la presentació el 8 d'abril de 1937 del seu Pla de la Victòria, que atorgava un paper important a les dones en el reforçament de les indústries de guerra, amb la voluntat de capacitar-ne més de cent mil en tres mesos per substituir als homes mobilitzats. A l'acte de presentació al Price, Dolors Piera parlà en nom de

³² «La dona a la reraguarda» al Govern de la Generalitat de Catalunya», *Treball* 183, 19-2-1937, pp. 1 i pp. 4; «Les dones antifeixistes de Catalunya complimenten el President de la Generalitat», *Treball* 184, 20-2-1937, pp. 4; *La Vanguardia* 18-2-1937

³³ C. Cañellas i R. Toran, «Un 8 de març en pau i dos en guerra. Barcelona 1936-1938», *L'Avenç*, 455, (2019), pp. 36-47.

³⁴ *Treball* 186, 23-2-1937, pp. 6; 193, 3-3-1937, pp. 6; 201, 12-3-1937, pp. 1; 202, 13-3-1937, pp. 1; 203, 14-3-1937, pp. 3 i 8; 204, 16-3-1937, pp. 3; 206, 18-3-1937, pp. 2; 227, 11-4-1937, pp. 8. «A totes les dones de Catalunya!», *Treball* 211, 24-3-1937, pp. 4.

³⁵ *Treball* 221, 4-4-1937, pp. 4.

la Comissió femenina al costat dels dirigents masculins del partit i del sindicat, tot recordant les companyes de Madrid, sotmeses a més penalitats per estar en la línia de front, i insistint en l'organització de cursos de reeducació per a les dones i en la de brigades de xoc de *treball*.³⁶

Les resolucions de la Conferència de Dones i el Pla de la Victòria van ser divulgades en actes arreu del territori per oradores en nom del partit, les JSU, la FETE o la UGT, en els quals destacaren per la seva dedicació i eloqüència Dolors Piera i Teresa Pàmies, al costat de Carme Julià, Manuela Martí Jusquellas, Coloma Serós, Lena Imbert, Empar Coloma, Quitèria Tarragó, Josepa Boira, Eulàlia Serrat, Maria Isas, Emilia Serret, Hilda Agostini, Isabel Bustos, Carme Badosa, Marina Ginestà, Àngela Fernández, Enriqueta Clos, Serafina Palma, Isabel Azuara i Quimeta Casas.

Aquesta tàctica va mostrar-se eficaç tal com mostra la multiplicació del nombre d'afiliades. Segons Martín Ramos, el març de 1937 n'hi havia 1.338 (un 4,9 % del total), i a l'octubre de 1938 a Barcelona ja constituïen un 19,5 % - tot i que hi aportaren més pes qualitatiu que quantitatiu.³⁷ Aquest col·lectiu femení de militants no era homogeni, atès que es podien diferenciar per la seva procedència o formació. Algunes de les dirigents havien adquirit fonaments de marxisme en la seva trajectòria anterior, fos en el PCE, el PCC o la USC, partits en els quals hi havien militat força mestres, també dotades d'un ampli bagatge forjat en els medis sindicals de la FETE-UGT, com Carme Julià, Dolors Piera, Lena Imbert i Hilda Agostini. D'altres provenien d'Esquerra Republicana, com Elvira Serret i Natividad Yarza, que abans havia militat al Partit Radical Socialista, com també era el cas d'Hilda Agostini. També s'hi incorporaren dones amb professions fins aleshores poc organitzades sindicalment, com les modistes Trinitat Revoltó, Angelina Palomas, Júlia Gelada i Agneta Sugrañes, dependents de comerç, cuineres o *treballadores* del servei domèstic, algunes d'elles amb militància anterior a la CNT o formades políticament a la UGT, destinades a jugar un paper important amb la promoció de tasques d'ajut al front des dels seus sindicats i amb difusió de l'ideari del partit, però gairebé sempre al costat dels dirigents masculins. Per la seva banda, les obreres industrials, minoritàries en l'afiliació, des de les cèl·lules de fabrica es centraren en impulsar guarderies, clubs i brigades de xoc per a intensificar la producció, donades les serioses dificultats horàries per incorporar-se al *treball* polític en els radis territorials a causa de la doble jornada laboral i domèstica.

4. VEUS PRÒPIES DINS EL PARTIT I ALS ESPAIS DE SOLIDARITAT ANTIFEIXISTA

L'hegemonia que a Madrid tenia dins l'associacionisme femení l'*Asociación de Mujeres Antifascistas* (AMA), a l'ombra del PCE³⁸, contrastava amb la complexitat i riquesa de l'associacionisme republicà popular a Catalunya que exigí del PSUC anar teixint complicitats amb dones dels diferents sectors, sobretot d'ERC, i temptant acords, tot i que sense resultats, amb

³⁶ *Treball* 224, 8-4-1937, pg. 1; 225, 9-4-1937, pg. 1,4-5 i 8; 227, 11-4-1937, pg. 3; 229, 14-4-1937, pg. 6; 230, 15-4-1937, pg. 2.

³⁷ J. L. Martín Ramos, «La afiliación del PSUC durante la guerra civil (1936-1939): volumen, distribución territorial y composición social», *HMiC: Història Moderna i Contemporània*, 5, (2007), pp. 237-262, i «La afiliación del PSUC durante la guerra civil (1936-1939): Volumen, distribución territorial y composición social», *HMiC: Història moderna i contemporània* 6, (2008), pp. 280-307.

³⁸ D. Ginard: «Mujeres, juventud y compromiso antifascista en la Europa mediterránea (1933-1945)», *Ayer*, (2015), pp. 97-121. M. Moreno: «Republicanas y Republica en la guerra civil: encuentros y desencuentros», *Ayer*, (2005), pp. 165-195. L. Branci-forte: «Legitimando la solidaridad femenina internacional; el Socorro Rojo», *Arenal*, (2009), pp. 27-52.

les llibertàries, per assolir la creació d'una organització unitària de dones. La col·laboració, però, havia reeixit en entitats de solidaritat com La Dona a la rereguarda, el Socors Roig o l'Ajut infantil a la rereguarda, on les diferents sensibilitats polítiques quedaven en segon terme per dur a terme activitats; des de la venda de segells per obtenir recursos, fins la celebració de les diades de Cap d'any i del Nen, les visites al front, el suport als hospitals de sang o els actes d'homenatge als combatents. No obstant, un formidable pas de col·laboració transversal fou l'edició de la revista *Companya* des de març de 1937, amb professionals com la jurista Luisa Algarra i la mestra gironina Lluisa Barges a la direcció, i col·laboradores comunistes a la redacció (Elisa Úriz, Lena Imbert, Eloina R. Malasecheverría i Dolors Piera), al costat de dones d'ERC i escriptores de l'òrbita del Club Femení d'Esports. I en el món juvenil, la constitució de l'Aliança Nacional de la Dona Jove, el 25 d'abril de 1937, fou una fita en la coordinació femenina i la composició del seu primer Comitè Executiu, una mostra de la pluralitat associativa republicana.³⁹

De fet, els obstacles polítics a la tan reclamada unitat antifeixista impediren la celebració d'actes unitaris l'1 de maig de 1937, tot i que les dones del partit, en nom de la UGT, junt amb militants de la CNT, participaren en el míting femení a l'Olympia, dins la jornada mundial de solidaritat amb la causa antifeixista espanyola.⁴⁰ També fou plural la participació de dones del PSUC, la CNT i d'ERC en la posterior campanya de suport a Euskadi,⁴¹ continuada amb les demandes d'ajuda als refugiats que acudiren a Catalunya després de les derrotes en el front del nord.

Paradoxalment, mentre la defensa de la unitat seguia essent l'eix sobre el qual giraven tots els mítings del PSUC, les tensions amb la CNT i el POUM conduïren als greus enfrontaments al carrer d'inicis de maig, atribuïts pel partit als «trotsquistes-feixistes».⁴²

A partir del 29 de juny de 1937, el partit es convertí en l'única alternativa obrerista amb representació al govern de la Generalitat i, des del mes d'octubre, desplaçà els representants del POUM als ajuntaments arran de la seva il·legalització. Des de l'executiu, el PSUC adoptà mesures per dur a la pràctica les orientacions del Pla de la Victòria directament relacionades amb les dones, com la creació el 10 de juliol de l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona per Rafael Vidiella des de la conselleria de Treball, i l'impuls a la creació de guarderies i menjadors des de la conselleria d'Economia en mans de Joan Comorera.

Un any després de la seva fundació i en un context ben diferent, el PSUC convocà la seva Primera Conferència Nacional, precedida per diverses assemblees locals i sectorials per aportar-hi propostes. Celebrada els dies 24, 25 i 26 de juliol, la trobada s'envoltà del repertori iconogràfic comunista amb la presidència d'honor ocupada per destacades figures, liderades per Stalin, entre elles Ana Pauker, fundadora del Socors Roig Internacional, al costat de José Díaz i la Pasionaria. Joan Comorera hi destacà l'enfortiment del partit, la seva consolidació ideològica i unitat interior i l'estretament de relacions amb el PCE,⁴³ però va reconèixer el feble enquadrament i allunyament dels llocs de responsabilitat de les dones i els joves. Miquel Valdès informà que, malgrat el creixement de l'afiliació, les dones sols en significaven un 5% i

³⁹ «Crida a les dones de Catalunya», *Treball* 235, 21-4-1937, pp. 2.

⁴⁰ Teresa Vilasetru: «Primer de maig, dia de record i de sang fecunda», *Treball* 244, 1-5-1937, pp. 5; «El míting femení UGT-CNT celebrat anit passada amb gran èxit a l'Olympia», *Treball* 245, 2-5-1937, pp. 2.

⁴¹ *Treball* 272, 3-6-1937, pp. 2; 275, 6-6-1937, pp. 1. i L. C. (Lucia Carnés): «Per Euzkadi, a l'ofensiva», pp. 5.

⁴² «Ple del Comitè Central del PSU (Internacional Comunista). Condemna categòrica de l'aixecament contrarevolucionari», *Treball* 256, 15-5-1937, pp. 6.

⁴³ «Transcendental i documentadíssim informe de Joan Comorera a la Primera Conferència Nacional del Partit», *Treball* 317, 25-7-1937, pp. 1 i 7.

poques eren *treballadores* industrials, alhora que advertia que les actuacions dins Socors Roig, Amics de la URSS o Ajut Infantil a la Rereguarda o des dels propis ajuntaments es feien sovint al marge de les directrius del partit, per la qual cosa calia insistir en la necessitat de major unitat ideològica i disciplina interna.⁴⁴

De la Conferència en sorgí un pla de treball per aplicar-ne les decisions: mítings, cursos per a quadres femenins, organització d'un gran Congrés de la Dona Catalana i la publicació dels informes i intervencions.⁴⁵ Dolors Piera en la seva ponència *La aportació femenina en la guerra d'Independència*, posteriorment editada com a opuscle pel partit, lamentava que no s'haguessin donat responsabilitats a les dones ni en els sindicats, ni els comitès ni al propi partit, sobretot a comarques, a l'empara del mite de la manca de preparació, sostingut pels militants. Així mateix, insistia en la necessària organització i formació política i cultural de les dones obreres i en les oportunitats que oferiria l'Institut d'Adaptació Professional perquè la dona assumís qualsevol treball industrial, tot i reconèixer que per facilitar-li l'accés calien guarderies i menjadors escolars.⁴⁶

El reconegut lideratge de la mestra lleidatana, mereixedora de la confiança d'Ernö Gerö, li valgué ser la primera dona nomenada membre del Comitè executiu del Partit en produir-se la seva renovació,⁴⁷ però la majoria de militants femenines seguiren subordinades en els càrrecs directius, fins i tot a les joventuts. En la *III Conferència Nacional de les JSU*, l'agost de 1937,⁴⁸ sols passaren a formar part de l'executiva Teresa Pàmies i Lurdes Giménez, al costat de set homes; i entre els cinquanta membres del Comitè Nacional només havia nou noies (Margarida Abril, Pilar Azuara, Lurdes Gimenez, Obdulia Imbert, Teresa Pàmies, Soledat Real, Lena Imbert, Angelina Palomas i Carme Pla). I no serà fins a la *IV Conferència de Barcelona*, l'1 de maig del 38, quan la marxa massiva al front de dirigents masculins obligarà a situar al seu Comitè a Perpetua Rejas, Cionin Salvo, Maria Roque i Isabel Vicente, junt a la secretària Lurdes Giménez, al costat de dos homes, Leopold Cebrian i Antoni Pacheco.⁴⁹ Aquestes militants joves representaran la baula de continuïtat del PSUC a la postguerra a l'alt preu de ser víctimes de la dura repressió del franquisme.

Per consolidar els lligams entre el partit i les bases es convocaren regularment a Barcelona espais de debat per a les dones militants i de sectors afins al partit (UGT, FETE, SRI, JSU) sota el lideratge de Dolors Piera i Isabel Azuara, responsables de les Comissions Femenines dels Comitès Central i Local del PSUC. Les intervencions a la Primera Conferència local d'activitats femenines celebrada el 26 juny de 1937 i les de les Assemblees d'informació femenina del 24 de setembre i del 26 desembre del mateix any, incidiren en denunciar la subestima de la pròpia organització vers les dones i reblaren en la necessitat de reforçar els rengles femenins del partit i de crear seccions femenines a tots els radis, sense la rigidesa de les cèl·lules, per fer compatible el *treball* polític amb el de la llar i la fàbrica.⁵⁰ D'aquestes trobades sorgiren propos-

⁴⁴ *Treball*, 320, 29-7-1937, pp. 8

⁴⁵ CDMH_PS_BAR_Co482.Exp. 018

⁴⁶ «De la Primera Conferència del PSU. Parla Dolors Piera», *Treball* 318, 27-7-1937, pp. 7.

⁴⁷ Miquel Caminal a la seva tesi sobre Joan Comorera dona com inexactes les informacions de *Treball* del 28 de juliol. Exemplar mecanografiat.

⁴⁸ *Juliol*, 50, 5-8-37 i *Treball* 327, 6-8-1937, pp. 9; 329, 8-8-1937, pp. 7; 410, 11-11-1937, pp. 3; 428, 2-12-1937, pp. 2;

⁴⁹ Per a la *IV Conferència*, *Treball* 555, 29-4-1938, pg. 2 i 4; 557, 1-5-1938, pp. 3 i 8; 558, 3-5-1938, p. 7.

⁵⁰ «Primera Conferència Local d'Activitats Femenines del PSU», *Treball* 294, 29-6-1937, pp. 4 i 8; Dolors Piera: «Cal reforçar els rengles femenins del PSU», *Treball* 300, 6-7-1937, pp. 6.; 312. «Conclusions de la 1a Assemblea d'Informació Femenina celebrada al CADCI, organitzada per les dones del PSU i simpatitzants», *Treball* 370, 25-9-1937, pp. 8 i 372, 28-9-1937, pp. 10;

tes de mobilització: formació de comissions o brigades femenines per denunciar acaparadors i especuladors, desertors i emboscats; lluita contra les provocacions a les cues del pa i aliments; defensa de la regularització de taxes; ajut el moviment cooperatiu; suport a les famílies dels combatents; i col·laboració amb el govern de la Generalitat.

El partit recollí queixes i propostes i en les sessions del Comitè Central celebrat a Lleida el 8 i 9 de gener de 1938, Joan Comorera insistí en l'insuficient *treball* entre les grans masses femenines com una de les carències més greus del PSUC, mentre Dolors Piera insistia en la formació de seccions femenines a comarques i radis, en permanent contacte amb la Comissió femenina del Comitè Central.⁵¹ Poc després Trinitat Revoltós s'incorporà a la secretaria femenina del comitè local de Barcelona,⁵² es creà l'escola de militants Lina Ódena i es prepararen els actes a la capital i a comarques de la Setmana Internacional de la Dona amb motiu del 8 de març, que havia de servir de presentació de la Unió de Dones, tot posant l'èmfasi en la necessària solidaritat amb les refugiades.⁵³

5. DONES PER DONES. LA SOLIDARITAT INTERNACIONAL.

Amb la fundació de la Unió de Dones de Catalunya, secció independent del Comitè Mundial de Dones Antifeixistes, culminaren les negociacions per organitzar l'acció femenina de manera unitària a Catalunya. Nascuda a partir del Primer Congrés Nacional de la Dona, celebrat del 6 al 8 de novembre de 1937, l'ampli ventall de la seva convocatòria es reflectí en part a la seva comissió executiva amb dones d'ERC i del PSUC i minories d'Estat Català i independents.⁵⁴ El congrés es definí a favor de la igualtat (capacitació laboral, incorporació als serveis auxiliars de l'exèrcit, substitució dels mobilitzats amb igualtat salarial), proposà alternatives de participació en la lluita (denúncies d'emboscats, desertors i espies; brigades per visitar els hospitals; ajut a la Junta de Defensa Passiva) i reivindicà la creació de cantines, menjadors escolars i restaurants populars a més de guarderies, sanatoris i escoles; racionament de tots els queviures; llars de dones i granges organitzades per dones; classes per a adultes i creació d'una escola d'Assistència Social.

Hom tractava que, a través de la unitat femenina, la dona quedés incorporada plenament a la guerra i així es manifestà en actes com el reconeixement a l'Exèrcit Popular amb motiu de la presa de Terol el 26 de desembre de 1937, l'ofrena de flors a la tomba de Macià el 14 abril el 1938, els homenatges a les dones madrilenyes el mes de novembre o al XV Cos de l'exèrcit de l'Ebre el desembre del mateix any.

«Ahir al CADCI. II Assemblea d'Informació de les dones del PSU i simpatitzants. Brillant informe de la camarada Dolors Piera», *Treball* 449, 26-12-1937, pp. 11, «Per una forta secció femenina», *Treball* 452, 30-12-1937, pp. 3; Frente Rojo 2-1-1938.

⁵¹ *Treball*, 468, 18-1-1938, pp. 6; 485, 6-2-1938, pp. 5, «Les dones del PSU i els acords del Comitè Central celebrat a Lleida».

⁵² *Treball* 502, 26-2-1938, pp. 11

⁵³ *Treball* 503, 27-2-1938, pp. 9; 505, 2-3-38, pp. 2, 8 i 12; 506, 3-3-1938, pp. 4; 507, 4-3-1938, pp.4; 508, 5-3-1938, pp.2; 510, 8-3-1938, pp. 4, 6 i 8; 511, 9-3-1938, pp. 2 i 9; 512, 10-3-1938, pp. 11; 514, 12-3-1938, pp. 12; 515, 13-3-1938, pp. 5; 516, 15-3-1938, pp. 12. Cèlia Cañellas i Rosa Toran: «Un 8 de març en pau i dos en guerra. Barcelona 1936-1938», *L'Avenç*, 455, (2019), pp. 36-47.

⁵⁴ «Carta oberta a les dones de Catalunya», *Treball* 401, 31-10-1937, pp. 3. Signaven la carta militants de la UGT, CNT, Partit Sindicalista, ERC, PSUC, Acció Catalana Republicana, Estat Català, Partit Federal Ibèric i de diverses organitzacions femenines; *Treball* 406, 6-11-37, pp. 1; «Unió de Dones. Endavant», *Treball* 409, 0-11-1937, pp. 1 i «Final del Primer Congrés Nacional de la Dona», pp. 7.

La relació internacional de les organitzacions femenines catalanes, vinculades amb les d'Espanya, va jugar un paper important en la recepció d'ajuda per pal·liar les dificultats amb trameses de queviures i material des d'associacions de dones antifeixistes internacionals.⁵⁵ Sota les premonicions d'una futura guerra a Europa, les dones foren presents a fòrums internacionals pacifistes, on la causa republicana seguia essent acollida amb mostres de solidaritat, tot i que no aconseguiren rebre més que bones paraules. També representants de la Unió de Dones assistiren a la Conferència del Comitè Mundial de Dones contra la guerra i el feixisme a finals de gener de 1938 a París, on les intervencions de la delegació catalana, formada per Dolors Bargalló, Reis Bertral, Enriqueta Gallinat, Josefina Belda i Eloïna Malasechevarria, desvetllaren una càlida acollida.⁵⁶

La Unió de Dones de Catalunya, Dones Antifeixistes d'Espanya, Aliança Nacional de la Dona Jove i Unió de Dones d'Espanya signaren el manifest «*En peu totes les dones*» per expressar la continuïtat de la lluita amb la significació de l'efemèride de l'1 de maig, internacionalisme també ressaltat pels comitès d'Amics de la Unió Soviètica, entitat que en la seva secció catalana i en els anys bèl·lics hi tingueren responsabilitats directives homes de reconegut prestigi com Antoni Rovira i Virgili, Emili Mira, Antoni Ma Sbert i Joan Peiró.⁵⁷ L'ajut de la Unió Soviètica seguia essent l'emblema de la solidaritat proletària internacional pel fet de nodrir la República de material militar i aliments i acollir infants refugiats a les seves terres. Per incentivar la propaganda, des de la URSS es propiciaren viatges de delegacions convidades a observar els avenços en la construcció del socialisme, especialment amb motiu dels aniversaris de la revolució d'octubre. Josefina Belda i Angelina Díaz formaren part de la delegació que assistí a Moscou el 1937 i divulgaren les seves impressions en actes i conferències arreu de Catalunya, i l'any següent hi viatjaren Antoni Rovira i Virgili i Dolors Bargalló, en representació de la Unió de Dones de Catalunya, que pogueren constatar amb satisfacció el tracte que hi rebien els nens refugiats.⁵⁸

Altres campanyes en pro de la causa republicana portaren Dolors Piera (Unió de Dones), Emilia Elias (Dones Antifeixistes) i Josefina Bofarull (Esquerra Catalana) a la Conferència celebrada a Marsella a mitjans de maig de 1938, organitzada pel Comitè Mundial de Dones contra la guerra i el feixisme, on ajudaren a visibilitzar l'horror de la guerra i la fortalesa de les dones, i junt a Margarita Nelken i Victòria Kent reclamaren pressió internacional per ajudar la causa republicana.⁵⁹ I pocs mesos després, l'u d'agost, la Unió de Dones, amb motiu de la Jornada Internacional de lluita contra les guerres imperialistes, llençà un manifest conjunt amb les Dones Antifeixistes d'Espanya, insistint en la importància de la lluita als fronts i a la rereguarda «*per evitar a la humanitat una guerra encara més terrible que la que avui sofreix el poble espanyol*».⁶⁰

⁵⁵ N'és un exemple la tramesa de pots de llet aportats per les Jeunes Filles de France a l'Aliança nacional de la Dona Jove, *Frente Rojo* 3-12-1937.

⁵⁶ «La Conferència del Comitè Mundial de Dones i la Conferència Nacional de les Dones Franceses, al costat de l'Espanya Republicana», *Treball* 485, 6-2-1938, pp. 2; *Companya*, 15, 5-2-38.

⁵⁷ J. Puigsech, *La revolució Russa i Catalunya*, Eumo, Vic (2017).

⁵⁸ *Treball* 441, 17-12-1937, pp. 3; 489, 11-1-1938, pp. 10; 741, 13-2-1938, pp. 4; 745, 17-12-1938, pp. 2; 746, 18-12-1938, pp. 5; 3-1-1939, pp. 4; *Frente Rojo* 13-12-1938.

⁵⁹ *Treball* 568, 14-5-1938, pp. 3; 571, 18-5-1938, pp. 3; 573, 20-5-1938, pp. 3.

⁶⁰ *Treball* 636, 2-8-1938, pp. 8.

Les expectatives creades als fòrums pacifistes internacionals com la Conferència Mundial de la Pau celebrada a París els dies 23 i 24 de juliol de 1938 o el II Congrés de la Joventut per la Pau a Nova York, a finals del mateix mes, on Teresa Pàmies reclamà una acció conjunta de tota la joventut per «evitar que Mussolini i Hitler puguin encendre el foc d'una guerra mundial»,⁶¹ no culminaren amb èxit, ja que el 30 de setembre, a Munic, França i Alemanya claudicaren davant Hitler.

Atès que una de les conseqüències del Pacte de Munic fou la retirada de les forces estrangeres d'Espanya, les organitzacions femenines no estalviaren el to de tendresa en els actes d'adéu als combatents antifeixistes de les Brigades Internacionals a partir del 23 de setembre de 1938 i reiteraren desesperades crides a la solidaritat internacional de les dones apel·lant a la seva condició de mares per denunciar el perill d'una guerra imminent.

6. DELS PRESAGIS DE DERROTA A LA RETIRADA

Quan ja s'albirava l'arribada a Catalunya de les línies de front, s'apel·lava a totes les dones antifeixistes a implicar-se en la lluita, i la propaganda del partit ressaltava el seu paper per resistir i contribuir a la victòria: «Volen ésser unes auxiliars poderoses dels organismes del Govern. Centenars i centenars de dones estan disposades -talment com ho feren les dones franceses durant la gran guerra- a demanar la documentació a tots els homes del carrer, del restaurant o dels cafès per a comprovar l'ur compliment militar o l'ur activitat en el treball. Ningú més autoritzat que elles que han donat a la guerra el que més estimen: llurs pares, fills, esposos i perquè no pot consentir un emboscacat, tolerar un gandul, deixar especular amb la guerra i no acabar amb la cinquena columna que treballa impunement... Però, no basta que això ho facin les dones del P. S. U. de C. Ho han de fer totes les dones antifeixistes de Catalunya. I ho faran, sens dubte. Els moments, encara que no siguin desesperats, són tan greus que ningú no pot quedar-se al marge de la lluita. I per això cal que s'utilitzi aquesta gran massa femenina que vol treballar i vol contribuir a la victòria...».⁶²

L'entrada de l'exèrcit rebel a Lleida a inicis d'abril de 1938, i l'aïllament de la resta del territori republicà a partir del dia 15 amb la presa de Vinaròs, feren prendre consciència de la gravetat de la situació militar, davant la qual s'erigí la consigna de lluitar, treballar i resistir, enunciada pel president Companys quan «els exèrcits estrangers ja eren a les portes de Catalunya».⁶³ Per assegurar aquesta resistència el PSUC animà els joves a allistar-se voluntaris en els Batallons del Bruch, encoratjats per les noies de les Joventuts i de l'Aliança de la Dona Jove,⁶⁴ en paral·lel al reforç dels treballs de fortificació i construcció de refugis i a la crida de noves llesves. Però la propaganda de la cinquena columna seduïa emboscacs i desertors i embolcallava l'ambient de derrotisme. Com bé expressà Teresa Pàmies, calia mà de ferro contra els enemics del poble,⁶⁵ i per combatre'ls les seccions femenines del PSU, JSU i UGT s'afanyaren a denunciar mitjançant mítings llampec als propagadors de boles o notícies falses, quintacolumnistes, emboscacs i desertors, especuladors i acaparadors.

⁶¹ *Treball* 633, 29-7-1938, pp.4.

⁶² Les dones en la mobilització, «Dones en peu de guerra», *Treball* 517, 16-3-1938, pp. 5.

⁶³ *Treball* 530, 31-3-1938, pp. 11.

⁶⁴ *Frente Rojo* 30-3-1938; *Treball* 31-3-1938, pp. 4

⁶⁵ Teresa Pàmies, «Ma de ferro contra els enemics del poble», *Treball* 521, 20-3-1938, pp. 5.

La unitat del Front Popular antifeixista i una política enèrgica de guerra foren reivindicades en l'acte de la Unió de Dones el 15 de març al Price en el marc del Dia Internacional de la Dona, i reclamades a la manifestació del dia següent, organitzada per refusar qualsevol pacte deshonorós per acabar la guerra que acabà davant el Palau de Pedralbes, on se celebrava sessió del govern central.⁶⁶

La mobilització massiva cap el front requeria més que mai la generositat de les dones per acceptar la marxa dels homes de totes les edats i per substituir-los tant com mà d'obra a fàbriques i tallers com en les responsabilitats polítiques. *Companyes: al treball!*⁶⁷ cridava el diari del partit, mentre les militants denunciaven la indiferència amb què eren tractades als sindicats que no els facilitaven la incorporació a determinades indústries. Dolors Piera recordava que la necessitat de *treballar* de les dones responia tant a necessitats econòmiques com a voluntat d'alliberament, advertia que les que buscaven feina i no la trobaven eren camp adobat per a la cinquena columna⁶⁸ i reclamava un servei eficient de guarderies, cantines i menjadors escolars, reivindicació llargament reclamada per les *treballadores*, assumida inicialment pels sindicats i les entitats solidàries des d'inicis de la guerra, però que no s'endegà institucionalment fins el gener del 1938.⁶⁹ La formació de quadres femenins tampoc es va acomplir malgrat ser proposada al Ple del Comitè Central del 7 de juny del mateix any⁷⁰ i va ser de nou reclamada a la Segona Conferència de Dones del PSUC celebrada els dies 1 i 2 d'octubre.⁷¹

La resistència exigia capacitat d'acció, sense el destorb de disputes internes, però la unitat seguia essent difícil tant al govern central com a Catalunya, on les diferències entre ERC i el PSUC feren efímer el Front Popular Antifeixista. L'acord finalment signat el 29 de març de 1938 per ERC, PSUC, UGT, CNT, FAI, Unió de Rabassaires, Acció Catalana Republicana i Estat català es trencà a inicis d'agost per ERC, davant el decantament del govern Negrín en favor del PSUC.

Resistir fou l'opció tant del govern central com del català, davant la manca de resposta internacional i a l'espera d'una imminent conflagració mundial. El PSUC advertia del perill d'una capitulació o d'una derrota per a la pròpia identitat i el dret a parlar la pròpia llengua, amenaçades des de la derogació de l'Estatut del 1932 pocs dies després de la caiguda de Lleida.

⁶⁶ «Barcelona s'ha manifestat rotundament contra tot compromís amb Franco i contra els capituladors. La grandiosa manifestació popular d'ahir al vespre», *Treball* 518, 17-3-1938, pp.8.

⁶⁷ «Les dones ajudaran a guanyar la guerra», *Treball*, 505, 2-3-1938, pp. 1; «El paper de les dones a la reraguarda», *Treball* 514, 12-3-1938, pp. 7; «Endavant companyes! Diuen les dones de Catalunya», *Treball* 515, 13-3-1938, pp.16; «Les dones en peu de guerra», *Treball* 517, 16-3-1938, pp. 5; «Els sindicats de la UGT per la incorporació definitiva de la dona al treball», *Treball* 524, 24-3-1938, pp. 4; «Totes les dones en peu de guerra», *Treball* 528, 29-3-1938, pp.7; «Companyes, al treball!» *Treball* 534, 5-4-1938, pp.5; «100.000 dones al treball», *Treball* 538, 9-4-1938, pp.2; «Cent mil dones al treball», *Treball* 539, 10-4-1938, pp.4; «Dones de Catalunya! Dones antifeixistes!», *Treball* 542, 14-4-1938, pp. 3.

⁶⁸ «Urgeix resoldre la incorporació definitiva de la dona al treball», *Treball*, 26-7-1938, pp. 1.

⁶⁹ «A Barcelona manquen guarderies», *Treball* 464, 13-1-1938, pg.2; Teresa Vilasetru: «Les cantines escolars. La instal·lació de menjadors a les nostres escoles avia serà un fet», *Treball* 468, 18-1-1938, pg. 4; Teresa Vilasetru: «Urgeixen moltes guarderies d'infants. Així la dona es podria incorporar als treballs de guerra», *Treball* 475, 26-1-1938, pp.9.

⁷⁰ Acta reunió Central 7 juny 38. MH. Exp. 004.

⁷¹ «Les nostres dones», *Treball* 685, 1-10-1938, pp. 1 i pp. 3, Teresa Palau: «El paper de la dona en la lluita contra el feixisme»; «Ahir començaren les sessions de la Segona Conferència de dones del PSUC», *Treball* 686, 2-10-1938, pp. 8; «Les darreres sessions de la Segona Conferència Nacional de dones del PSUC», *Treball* 687, 4-10-1938, pp. 3; Llorença Garcia de Riu: «Després de la segona Conferència de Dones del PSU. La seva significació i el seu resultat», *Treball* 689, 6-10-1938, pp. 2; M. Areste: «En la segona Conferència de Dones del PSU de C. no hi ha mancat la veu del camp», *Treball* 693, 12-10-1938, pp. 6; «Experiències de la II Conferència de Dones del PSU», *Treball*, 701, 25-10-1938, pp. 2.

Catalunya, un dels més importants baluards de la República, havia de resistir, esperit que animà l'ofensiva de les forces republicanes a l'Ebre iniciada el 25 de juliol de 1938 i closa amb la dolorosa retirada del mes de novembre. No obstant es multiplicaren les crides a la participació de les dones, encaminades a estrènyer la seva col·laboració amb l'exèrcit. La Unió de Dones s'integrà a la Comissió d'Ajut femení del Ministeri de Defensa i es proposà la creació de una Acadèmia Militar femenina⁷² i la incorporació als serveis auxiliars de l'exèrcit (Cossos de tren i de Carrabiners).

L'ambient de derrota, afavorit a finals d'any per una nova crisi política dins el govern català, del qual ERC volia excloure el PSUC, no impedí la celebració de les darreres assemblees femenines a la capital. A la tercera Conferència de dones de Barcelona del PSU, el 31 de desembre de 1938, i a la de la Unió de Dones, el 14 de gener de 1939, se seguí replant en les consignes de resistència:⁷³

El 17 de gener encara hi hagué una manifestació femenina amb el lema «Tots en peu de guerra per a la defensa de Catalunya» per proclamar la seva decisió de substituir als homes, i una altra, el dia següent, al Passeig de Gràcia per acomiadar al batalló especial de metralladores del PSUC.⁷⁴ I seguiren les crides per a la fortificació dels pobles per impedir l'arribada de l'enemic a Barcelona, darrer esforç que no va evitar la seva ocupació el 26 de gener. Molts dels homes i dones dirigents comunistes romangueren a la capital catalana fins a l'entrada dels tancs franquistes per la Diagonal, una ciutat a la qual la majoria ja no retornarien mai, mentre les dones de l'òrbita del partit que hi restaren o retornaren al poc temps foren inculpades en processos de depuració o en consells de guerra, fins i tot per haver distribuït i venut segells de les organitzacions de solidaritat antifeixista.

REFERÈNCIES

- BARRANQUERO, E., 2012. «Ángeles o demonios: representaciones, discursos y militancia de las mujeres comunistas», *Arenal*, 19.
- BENGOCHEA, S., 2013. *Les dones del PSUC. Els Arbres de Farenheit*, Barcelona.
- BERGER, G., 2018. *Les milícies antifeixistes de Catalunya, Voluntaris per la llibertat*. Eumo, Vic.
- BRANCIFORTE, L., 2009. «Legitimando la solidaridad femenina internacional; el Socorro Rojo», *Arenal*, 16:1.
- CABRERO, C., 2007. «El PCE y las mujeres, La actitud del partido respecto la militancia femenina durante el primer franquismo» a BUENO, M; HINOJOSA, J.R.; GARCIA, C. (coords.), *Historia del PCE: I Congreso, 1920-1977*, Fundación de Investigaciones Marxistas, Madrid.
- CAMINAL, M., 1984. *Joan Comorera i la revolució democràtica*. Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona.
- CAÑELLAS, C., 2002. «La presència femenina als consells municipals al Baix Llobregat entre 1934 i 1939. El símptoma d'un fenomen?» a BORDERÍAS, C. (ed.). *Les dones i la història al Baix Llobregat II*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- CAÑELLAS, C.; TORAN, R., 2003. «Participació femenina als Consells Municipals a Catalunya 1934-1939» a NASH, M.; TAVERA, S. (coords), *Las mujeres y las guerras: El papel de las mujeres en las guerras de la Edad Antigua a la Contemporánea*, Icaria, Barcelona.
- CAÑELLAS, C.; TORAN, R., 2019. «Un 8 de març en pau i dos en guerra. Barcelona 1936- 1938», *L'Avenç*, 455, Barcelona.

⁷² A. Bernardó: «La República te dones soldats. Elles son la clau de les reserves militars que necessitem», *Treball* 758, 5-1-1939, pp.4; Antoni Gabernet, «Els resultats d'una consigna. Els primers soldats femenins de l'Exèrcit de la República», *Treball*, 771, 20-1-1939.

⁷³ «La Conferència de Barcelona de les nostres companyes de partit», *Treball* 555, 1-1-39, pp. 3.

«L'Assemblea de la Unió de Dones de Catalunya», *Treball* 767, 15-1-1939, pp. 4; *Frente Rojo* 17-1-1939.

⁷⁴ «Les dones de Barcelona es manifesten cridant: tots en peu de guerra per a la defensa de Catalunya», *Treball* 768, 17-1-1939, pp. 3; «Els primers voluntaris de la independència marxen al front», *Treball*, 769, 18-1-1939, pp. 4.

- FUNDACIÓ JOSEP IRLA, 2019. *Pioneres del municipalisme feminista: 1934-1939*. Barcelona.
- GINARD, D., 2007. «La investigación histórica sobre el PCE: desde sus inicios a la normalización historiográfica» a BUENO, M.; HINOJOSA, J.R.; GARCIA, C. (coords.), *Historia del PCE : I Congreso, 1920-1977*, Fundación de Investigaciones Marxistas, Madrid.
- GINARD, D., 2015. «Mujeres, juventud y compromiso antifascista en la Europa mediterránea (1933-1945)». *Ayer*, 100.
- HISPANO, M.; MAYAYO, A., 2016. «Dels papers de Salamanca, de la infància del PSUC (1936-1939)», *L'Avenç*, 425.
- MARTÍN RAMOS, J.L., 2007. «La afiliación del PSUC durante la guerra civil (1936-1939): volumen, distribución territorial y composición social», *Història Moderna i Contemporània*, 5.
- MARTÍN RAMOS, J.L., 2008. «La afiliación del PSUC durante la guerra civil (1936-1939): Volumen, distribución territorial y composición social», *Història Moderna i Contemporània*, 6.
- MARTÍNEZ, A., 2014. «Mujeres y guerra civil; un balance historiográfico», *Studia Historica. Historia contemporánea*, 32.
- MARTÍNEZ, A., 2018. *Milicianas. Mujeres republicanas combatientes*, Catarata, Madrid.
- MORENO, M., 2005. «Republicanas y República en la guerra civil: encuentros y desencuentros», *Ayer*, 60.
- NASH, M., 1981. *Mujer y movimiento obrero en España*, Fontamara, Barcelona.
- NASH, M., 1989. «La miliciana: otra opción de combatividad femenina antifascista» a DDAA. *Las mujeres y la Guerra Civil. III Jornadas de estudios monográficos*. Salamanca, Ministerio de Cultura, Madrid.
- NASH, M., 1999. *Rojas: las mujeres republicanas en la guerra civil*, Taurus, Barcelona.
- PUIGSECH, J., 2001. *Nosaltres, els comunistes catalans: el PSUC i la Internacional Comunista durant la Guerra Civil*, Eumo, Vic.
- PUIGSECH, J., 2017. *La revolució Russa i Catalunya*, Eumo, Vic.
- ROMERO, M., 2013. «Pan y paz. Mujeres y Komintern en el Madrid del «No pasaran»», Torre de los Lujanes: Boletín de la Real Sociedad Matritense de Amigos del País, 69.
- YUSTA, M., 2011. «La construcción de una cultura política femenina desde el antifascismo (1934-1950)» a AGUADO, A.; ORTEGA, T. (coords), *Feminismos y antifeminismos: culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- YUSTA, M., 2013. «Género y antifascismo en España», *Anuario IEHS*, 28.

